

EEN SLECHT DOORDACHTTE IDEEËNGESCHIEDENIS

Frank Kalshoven

M.C.Howard and J.E.King, *A history of marxian economics: Volume I, 1883 - 1929*, London, Macmillan, 1989. ISBN: 0-333-38811-9 (gebonden); ISBN 0-333-38812-7 (paperback).

Omdat elke geschiedenis op verschillende manieren verteld kan worden, moet de lezer van een ideeëngeschiedenis op de hoogte gebracht worden van de criteria die een auteur heeft aangelegd om het bronnenmateriaal te ordenen. Bij een ideeëngeschiedenis gaat het daarbij voornamelijk om het antwoord op de vraag: welke auteurs zijn wel opgenomen, welke niet? De *General Editor* van de reeks waarin het hier besproken boek is ondergebracht, Sam Aaronivitch, wijst op nog een ander punt. Hij schrijft dat debatten tussen economen niet slechts technische meningsverschillen tussen vaklieden zijn, maar dat de debatten ook filosofische en ideologische standpunten impliceren. De auteur van een ideeëngeschiedenis dient zich daarom ook met betrekking tot deze elementen te verantwoorden.

Deze twee keuzes worden altijd gemaakt; worden zij ook verantwoord, dan kan de lezer het boek (mede) beoordelen aan de hand van de door de auteurs gegeven criteria. Of ongelezen laten, indien hij het met de gemaakte keuzes pertinent oneens is en het verder wel gelooft.

Howard en King hebben het niet nodig gevonden hun boek aan deze basisvereisten te laten voldoen. Hun keuzes blijven onverantwoord, impliciet.

Het bekritisieren van deze keuzes (de vlag) laat ik voorafgaan door een uiteenzetting over de inhoud van het eerste boek van hun geschiedenis van de marxistische economische theorie (de lading).

De lading

Begin- en eindjaar van de in dit boek besproken periode [1883 - 1929] markeren respectievelijk de dood van Marx, en de vooravond van de beurskrach en de daarop volgende depressie. Howard en King beschrijven achtereenvolgens de ontwikkelingen in Duitsland [1883 - 1914], Rusland [1883 - 1917] en nemen voor de bespreking van de periode 1917 - 1929 de ontwikkeling in beide landen samen. Deze onderverdeling is ingegeven door de sterk verschillende aard van de theoretische ontwikkelingen in beide landen tot 1914, en de groeiende uitwisseling van ideeën na het begin van de Eerste Wereldoorlog. Andere landen (taalgebieden) worden door Howard en King niet onderzocht omdat, schrijven zij, alleen in Duitsland en Rusland originele en belangrijke bijdragen werden geleverd aan de marxistische economische theorie.

De door hen gebruikte gebiedsindeling wordt gefundeerd door de sterk van elkaar verschillende maatschappelijke situaties in de beide landen. Het hele boek door besteden Howard en King aandacht aan de politieke en feitelijke economische omstandigheden. Dit is van belang, omdat de marxistische theorie gericht was op de *praxis*, op het verkrijgen van macht voor de arbeidende klasse. Daarom zullen daar waar de feitelijke situatie verschilt, de (accenten op) de theorieën verschillen.

Deel 1: Duitsland (1883-1914)

In de nieuwe staatkundige eenheid Duitsland ontwikkelt zich onder de heerschappij van Pruisen het kapitalisme. De politieke aandacht van marxisten, sinds 1875 verenigd in de SPD, richt zich op de opvoeding van het proletariaat dat een socialistische revolutie tot stand zou (moeten) brengen.

De belangrijkste Duitse theoretici in die tijd - Engels en Kautsky voorop, gevolgd door de nog jonge Hilferding en Luxemburg -, houden zich bezig met de verdediging van de waardetheorie tegen bourgeois-kritiek (Böhm-Bawerk), en ontwikkelen theorieën op de gebieden die Marx te weinig aandacht had geschonken - monopolievorming en financieel kapitaal-, respectievelijk onbesproken had gelaten: militarisme en imperialisme.

Naast de orthodoxe marxisten, de dominante groep tot en met de Eerste Wereldoorlog, ontwikkelt zich onder leiding van Bernstein een rechttervleugel binnen de SPD. Deze 'reformisten' zien geen reden om te geloven in de onvermijdelijke ondergang van het bloeiende kapitalisme en staan een gematigde politiek voor, gericht op het verkrijgen van politieke macht om daarmee een evolutie naar het socialisme te bewerkstelligen. Hun reformistische politiek wordt

gefundeerd door een revisionistische theorie. Volgens Howard en King waren de revisionisten theoretisch niet bijzonder begaafd.

Engels kan het intellectuele leiderschap dat hij na de dood van Marx in de schoot krijgt geworpen niet goed aan. Dit blijkt onder meer uit de manier waarop hij zijn functie van literair executeur van Marx uitoefent, en dan voornamelijk uit de perikelen rond de publikatie van *Het Kapitaal III* in 1894.

Tussen Marx' dood en de publikatie van dit deel ligt een periode van elf jaar. Op zichzelf is dit al een onvergeeflijke vertraging. Engels maakt de zaak onoverkwijkelijk door in zijn voorwoord bij *Het Kapitaal II* (1885) Marx' waardetheorie tegen een Rodbertiaanse stroming te verdedigen op basis van de inhoud van *Het Kapitaal III*, zonder deze inhoud prijs te geven. Engels reageert met name op een kritiek van Meyer. Deze stelt dat, in Marx' arbeidswaardeterminen gedacht, kapitalen met een verschillende samenstelling van het kapitaal nooit een gelijke winstvoet hebben, terwijl concurrentietendities de totstandkoming van een uniforme winstvoet aannemelijk maken. Dit probleem is later *het transformatieprobleem* genoemd. In zijn voorwoord bij *Het Kapitaal II* uit 1885 verzekert Engels de critici dat Marx dit probleem in het derde deel op basis van zijn waardewet oplost. Engels schrijft een opstellenwedstrijd uit; als de Rodbertianen de oplossing van het transformatieprobleem gevonden hebben, dan "I am willing to discuss the matter further with them (Engels, *voorwoord bij Het Kapitaal II* in Howard en King 1989: 22).

Van de zeven reacties hierop verdienen vooral de opmerkingen van Lexis uit 1885 de aandacht. Hij schrijft: "The only possible solution was (...) in which prices and labour values were allowed to diverge, in a manner that permitted the transfer of surplus value from capitalists using relatively large quantities of labour power to those using proportionally less (Howard en King 1989: 25-6)." Lexis geeft hier dus een korte samenvatting van Marx' 'oplossing' van het probleem. Elf jaar later, in zijn voorwoord bij *Het Kapitaal III*, schrijft Engels dat Lexis het probleem 'correct geformuleerd' heeft.

Howard en King presenteren deze periode in de geschiedenis van de marxistische economie met gepaste ironie. Over Engels concluderen zij dat zijn leiderschap "te wensen overliet".

Deel II: Rusland (1883-1917)

In Rusland vinden we, net als in Duitsland, twee theoretische stromingen binnen het marxisme, na 1903 ook daadwerkelijk gescheiden in bolsjewieken en mensjewieken. Na de scheiding wordt Plechanov de belangrijkste theoreticus van de mensjewieken; de bolsjewieken vinden hun leiders in Lenin, Trotski en Bukarin.

De belangrijkste theoretische vragen en strijdpunten tussen de twee stromingen vóór de Oktoberrevolutie zijn: Is Rusland in essentie een Europese of een Aziatische samenleving? Heeft Rusland zich sinds 1860 ontwikkeld tot een in essentie kapitalistische samenleving, of zijn de feodale structuren nog steeds dominant? Is het beeld dat de meer geïndustrialiseerde landen te zien geven aan de minder ontwikkelden, inderdaad het 'beeld van hun eigen toekomst', zoals Marx in het voorwoord bij *Het Kapitaal I* had beweerd?

De sterk van elkaar verschillende antwoorden die de Russische voormannen op deze vragen geven, resulteren in net zoveel verschillende ontwikkelingsvoorspellingen voor tsaristisch Rusland. Plechanov voorziet een tweestaps-revolutie, waarbij het proletariaat eerst een coalitie aangaat met de bourgeoisie om het kapitalisme te ontwikkelen, en in een volgende stap de alleenheerschappij van het proletariaat vestigt; Lenin voorziet iets dergelijks maar dan met de boeren; Trotski voorspelt een 'permanente revolutie' waarbij de coalitiepartner onmiddellijk na de revolutie het veld moet ruimen, en het proletariaat collectivistische maatregelen doorvoert en werkt aan het tot stand brengen van een democratie.

Deel III: Rusland en Duitsland (1914 - 1929)

Door de nationalistische sentimenten, veroorzaakt door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, spat de Tweede Internationale uit elkaar. Drie jaar later maakt de Oktoberrevolutie een eind aan het theoretische debat onder bolshevistische marxisten over de onafwendbaarheid van een revolutie.

In Rusland wordt alle aandacht gericht op de nieuwe problemen die het bestuur van het land, en vooral de 'overgang naar het socialisme' met zich mee brachten. Hierop kom ik hieronder terug. Daarnaast werd op basis van de Duitse orthodoxie aandacht besteed aan de mogelijkheid van een internationale socialistische revolutie.

In Duitsland is de socialistische revolutie van 1919 een kort leven beschoren. De leiders Luxemburg en Liebknecht worden vermoord tijdens het bewind van de toenmalige sociaal-democratische regering.

Politiek verliezen de orthodoxe marxisten, voor de Eerste Wereldoorlog dominant aanwezig binnen de SPD, de slag van de 'rechtsen', de reformisten. Theoretisch wordt de orthodoxie door het revisionisme verdrongen. De belangrijkste wijziging in de theoretische positie van de SPD is, dat het kapitalisme niet langer beschouwd wordt als een maatschappijvorm die gedoemd is ten onder te gaan; vanaf 1918 benadrukken de meeste Duitse theoretici de stabiliteit van het 'georganiseerd kapitalisme' in theorieën over kartels, staat en monopolie.

In deze periode ontstaat er een uitwisseling van ideeën tussen Duitse en Russische marxisten. Hierboven werd al gezegd dat de bolshevieken de ideeën

van de Duitse orthodoxie gebruikten om de theoretische mogelijkheid van een internationale revolutie te onderzoeken. Andersom wordt het door de menshewieken ontwikkelde gedachtegoed door de Duitse revisionisten gebruikt om de Russische revolutie te bekritisieren en te bestempelen als prematuur.

Hier eindigt het eerste boek van de tweedelige ideeëngeschiedenis van de marxistische economische theorie door Howard en King. Zij die min of meer bekend zijn met de geschiedenis van het marxisme, zullen hun kennis na lezing in een historisch perspectief kunnen plaatsen, zowel voor wat betreft de feitelijke ontwikkeling van de geschiedenis, als de ontwikkeling van economisch-theoretische ideeën daarin. Mede door het uitgebreide personen- en zakenregister is dit eerste deel een toegankelijk naslagwerk.

Ook als leerboek voor studenten is deze geschiedenis te gebruiken. Aangezien Howard en King basiskennis van de marxistische theorie bij de lezer veronderstellen, zal hun boek, voor dit doel gebruikt, gecombineerd moeten worden met meer uitgesproken analytische teksten.

Dat wat Howard en King behandelen, behandelen ze goed. De door hen opgenomen theorieën worden zowel helder uiteengezet (zonder eindeloze reeksen citaten), als grondig bekritiseerd. Hun kritiek blijft echter steken op het economisch-analytische niveau - waarover later meer. Ook voor wat betreft de opbouw van het boek, de indeling, de schrijfstijl en de pagina-opmaak niets dan lof. Ondanks al deze positieve kenmerken van het boek, blijft er na lezing een onbevredigd gevoel. Er klopt iets niet met deze geschiedenis. Er is iets belangrijks overgeslagen, weggelaten.

De vlag

Howard en King hebben de geschiedenis van de marxistische *economische* theorie willen schrijven. Om dit te kunnen doen hebben zij in de eerste plaats de economische theorie losgeweekt van de marxistische maatschappijtheorie; in de tweede plaats hebben ze geen aandacht willen schenken aan de filosofische achtergronden van het marxisme; in de derde plaats hebben ze uitgebreid aandacht willen geven aan de relatie tussen marxistische economische theorie en de rol die deze theorie speelt in de maatschappelijke praktijk. Deze keuzes leiden tot uitsluiting van bepaalde auteurs en stromingen binnen het marxisme; bij de bespreking van opgenomen auteurs komen Howard en King, en met hen de lezer, door de combinatie van hun keuzes in merkwaardige situaties terecht.

Van het gevolg van elk van de door Howard en King gemaakte keuzes zal ik een voorbeeld geven.

Van Lukàcs, Gramsci, Korsch en de eerste generatie theoretici van de *Frankfurter Schule* wordt door Howard en King alleen terloops melding gemaakt. (De uitzondering die de regel bevestigt is Henryk Grossman's theorie over de daling van de gemiddelde winstvoet). Het kenmerkende van bovengenoemde auteurs is dat zij de marxistische economische theorie reductionistisch vonden en daarom streefden naar een integratie van economische theorie in een totaaltheorie over de maatschappij. Voor de ontwikkeling van het marxisme is hun werk uitermate belangrijk. Al was het alleen maar vanwege de invloed die deze stroming heeft gehad op het werk van de Franse structuralisten na de Tweede Wereldoorlog. De ontwikkeling naar maatschappijtheorie vindt de lezer bij Howard en King niet terug.

De vraag is nu: Hebben de geschiedschrijvers van de economische theorie iets te maken met de integratie van economische theorie in maatschappijtheorie? Ik zou die vraag beantwoorden met: "Ja", en wijzen op het belang dat de betrokken auteurs zelf hechten aan deze integratie; de kwalitatieve verbetering van de theorie door deze integratie, bij voorbeeld in termen van het verklarend domein; het sterk verminderde reductionistische karakter van de theorie; en zo voort. Howard en King zijn blijkbaar een andere mening toegedaan.

De Duitse revisionisten zijn theoretisch niet bijzonder begaafd, menen Howard en King. Binnen hun eigen nauw gedefinieerde onderzoeksgebied misschien niet; de belangrijke bijdrage van de Duitse revisionisten ligt in het plaatsen van vraagtekens bij het deterministische materialisme.

Zij menen op goede gronden dat het uitvlakken van de onafhankelijke invloed van de menselijke geest op maatschappelijke veranderingen een onvruchtbare benadering is. Deze kritiek tast het orthodoxe marxisme in haar grondslagen aan. Want is het niet de claim van Engels dat het socialisme *wetenschappelijk* werd vanaf het moment dat de utopie van de socialisten uit de eerste helft van de negentiende eeuw ingeruild werd voor een materialistische theorie over de historische ontwikkeling?

Met het aanvallen van die theorie wordt daarom ook de wetenschappelijkheid, zoals Engels die fundeerde, aangevallen.

Tegelijkertijd vormt het filosofische standpunt van de revisionisten ook een fundamentele kritiek op de economische theorie van de orthodoxe marxisten. Bij voorbeeld: als aan de menselijke geest een onafhankelijke invloed moet worden toegekend, dan zou de begeerte de waarde van goederen (mede) kunnen bepalen. Daarom zegt Bernstein dat gezocht moet worden naar een waardetheorie die beide elementen, het idealistische begeren en het materialistische produceren, in zich

verenigt. Een synthese dus, tussen (Oostenrijkse) nutstheorie en marxistische arbeidswaardetheorie.

Deze rechtstreekse invloed van fundamentele filosofische discussie op de economische theorie wordt door Howard en King niet besproken.

Aan de verhouding tussen economische theorie en politieke praktijk besteden Howard en King uitgebreid aandacht omdat marxisten in deze periode hun theorie gebruikten als een "guide to action [...] Their economics arose in response to concrete problems and was orientated toward the goal of achieving socialist political power" (Howard en King, 1989: xi). Deze houding van marxisten vloeit voort uit het niet accepteren van een scheiding tussen theorie en praktijk, tussen waarde en feit. Het betreft hier een uitzonderlijke filosofische positie die in de loop der tijd fel is bediscussieerd. Howard en King maken in hun boek de keuze niet theoretisch op deze positie in te gaan, maar haar als gegeven te accepteren. Door deze keuze blijft hun kritiek op sommige plaatsen beperkt tot het economisch-analytische niveau, waar een filosofische kritiek onvermijdelijk is. Dit blijkt onder meer waar Howard en King Bukarin's positie in het debat over de 'overgang naar het socialisme' bespreken.

Dit debat heeft plaats in de roerige periode na de Oktoberrevolutie in 1917. Vooralsnog gaven interventie- en burgeroorlog aanleiding tot het in stand houden van het zogenaamde oorlogscommunisme, gekarakteriseerd door centralistisch bestuur op elk terrein van het maatschappelijk leven, te rechtvaardigen door oorlog en rampspoed. Howard en King gebruiken de woorden onteigening, angst en willekeur om de situatie in Rusland te beschrijven.

In dit klimaat schrijft Bukarin zijn *Economic Theory of the Transformation Period* (1920), een invloedrijk werk in bolshevistische kringen, dat een groot aantal misdaden tegen de mensheid rechtvaardigt. Het centrale punt in Bukarin's boek is dat het autoritarisme een noodzakelijk en daarom universeel relevant model is voor socialistische transformatie. En ondanks autoritarisme, onderdrukking en dwang, is, volgens Bukarin "the political structure of the transformation period one of *real democracy; voluntary self-discipline* of the proletariaat, led by the party, was the most perfect manifestation of its class rule", schrijven Howard en King (1989: 292; mijn cursivering). Zij merken op dat de theoretische rechtvaardiging van Stalin's 'tweede revolutie' in de jaren dertig, al voor hem klaarlag in de vorm van Bukarin's *Economics*.

Hoe beoordelen Howard en King dit boek? Zij schrijven: "Bukharin's *Economic Theory of the Transformation Period* was War Communism's most *sophisticated* theoretical expression" (Howard en King 1989: 292; mijn cursivering) en schrijven een pagina verder over Bukarin's *briljante* rationalisatie van de overlevingspolitiek. In een volgende paragraaf analyseren zij zijn economische theorie en dat is alles.

De keuze van Howard en King om de verhouding tussen theorie en praktijk zonder kritische kanttekeningen te laten figureren in hun ideeëngeschiedenis, is op z'n zachtst gezegd ongelukkig. Hij leidt er toe dat Bukarin's gevaarlijke praatjes zonder weerwoord staan opgenomen.

Op het economisch-analytische niveau hebben Howard en King een lezenswaardige geschiedenis van de marxistische economische theorie geschreven. Ik heb twee belangrijke bezwaren tegen hun boek. In de eerste plaats hebben zij nagelaten de door hen gemaakte keuzes met betrekking tot 1) het opnemen van auteurs; en 2) het bespreken van de filosofische en ideologische inhoud van economische theorieën en discussies, te verantwoorden. Mijn tweede bezwaar is, dat als de lezer de door Howard en King gemaakte keuzes zelf expliciet maakt, de combinatie van bepaalde keuzes vreemd aandoet. De merkwaardige situaties waarin Howard en King en de lezer af en toe terecht komen, blijkt een gevolg te zijn van hun keuzes. Dit tweede punt versterkt het eerste.